

PIRKSTU NOSAUKUMI LATVIEŠU VALODĀ

Latviešu vārds pīrksts, austrumizloksnēs *pīrstis*² atbilst lietuviešu vārdam *pīrštas*, senprūšu *pīrsten*, rada ar krievu *пepcm*, poļu *parst* (ME III 224, Fraenkel LEW 598). Latviešu tautas mīkla apgalvo, ka pirkstiem nav vārdu:

„Divām māsām

Katrai pieci dēli,

Visiem vienādi vārdi“ = Rokas un pirksti (AM 14).

No senākiem laikiem jau ir vismaz viens atšķirīgs vārds – pirmā pirksta – *īkšķa* nosaukums.

Ka XVIII gs. jau ir bijis lielāks skaits vārdu – gan parastā lietošanā, gan jokojojot un bērnu valodā, apliecina G. F. Stendera leksikons. Tur minēti šādi pirkstu nosaukumi latviešu valodā:

1. *īkšķis*, jokojojot *utukāvējs*,

2. *tas garais*, jokojojot *puodu laižis*,

3. *vidišķis pirksts*, jokojojot *gara Māre, garais kāķis*,

4. *zelta pirksts* (*zelta riņķīts*),

5. *mazākais pirksts*, jokojojot *maza ģintenīte* (St II 240–241).

No Stendera saglabātajiem nosaukumiem tagad nav dzirdēti – *garais kāķis* un *maza ģintenīte*. Nedaudz pirkstu nosaukumu atrodams „Dienas Lapas“ 1891–1894 gada pielikumos.

Rakstot par latviešu bērnu folkloru, filol. zin. kand. V. Greble min 25 pirkstu nosaukumus (Gr 119). Gan agrākajos pierakstos, gan arī tagad vēl ir iespējams sameklēt daudz pirkstu nosaukumu.

Pirmais pirksts

Literārais pirmā pirksta nosaukums ir *īkšķis*, izloksnēs *īksis*, *īksis* (ME I 835), *īksnis* (ME I 835), *īkstenis*, *īksteris* (ME I 835), *īkstis* (ME I 835), *īkstis* (ME I 835), *īksts* (ME I 835), *īksts* (EH I 500), *īķis* (ME I 835), *īkucis* (ME I 704), *īķis* u. c. Vecākā forma ir *īkstis*, kas rada ar veclietuviešu *īnkštys*, senprūšu *instixs* (ME I 835,

¹ Materiāli par pirkstu nosaukumiem autores vākti no 1951 gada.

E 184, Fraenkel LEW 188). Dunikā ir sastopams nosaukums *nīšķis*², kas laikam aizgūts no tagadējā liet. īkšķa nosaukuma *nýkštis*. *Īkšķi* sauc arī par liēlu o pīrkstu, dižu o pīrkstu (Kurzemē) un rēšnu o pīrkstu. Krievu valodā *īkšķi* nesauc savā vārdā bet tas ir lielais pirksts — большой палец, tāpat poļiem *palec wielki*. Lejasvācu un vācu valodas ietekmē laikam radušies latviešiem joku nosaukumi *utubende*, *utubunga*, *utu kāvējs*, *utukniķis* — lejasvācu *lūsbung* „Läusesack, ein Schimpfwort“ (EH II 716) un vācu *Laus-knicker*, sal. ig. *tāi-tapja* „Laustödter, d. h. der Daumen“ (W 1130/1249/), lib. *teid-būnga* (Ket 412 a), sal. ME I 351. Igaņu valodas ietekmē līdzīgi radušies īkšķa joku nosaukumi *utkuka* (Alojā, Rūjienā ME IV 310), *utkuks* (Rūjienā ME IV 310), *utukuka* (Rūjienā ME IV 310), *utkuksis* (Alojā un Rūjienā ME IV 310), *utukuksis* (Rūjienā ME IV 310), *utukuksa* (Alojā ME IV 310), *utukuka* (Kūdumā, Mazsalacā EH II 716, Alojā), *utukuks* (Alojā, Staicelē), *utkunkuls* (Vilpulkā), *kuksis* (ME II 301). Tie nav skaidrojami ar latviešu *kukt*, liet. *kūkti* „linkti“ (ME II 301), bet ar ig. *kukur* „Beutel“ (W 404/444/) un *kukkuma* „fallen“, „fallen lassen, durch Fallen beschädigen“ (W 403 /443 – 444/). Uz to norāda arī nosaukumu izplatība tieši Ziemeļvidzemē. Līdzīgi nosaukumam *utubunga* arī saliktenī *ut(u)kuka* aizgūta otra daļa. Rakstos ir atzīmēts darinājums piektenis (ME III 261), kas norāda par latviešiem neparastu pirkstu skaitīšanu, no mazā pirkstiņa sākot.

Par īkšķi vēl sastopami bērniem darināti un citi joku nosaukumi:

liēlais buņa (Nogalē), sal. *utubuņa*; *ratu buņa*, sal. *utubuņa*; *zēltabuņa* (Valmierā), sal. *utubuņa*; *plūmju kuoks* (Gr 119); *resnītis* (Valmierā), sal. *rēšnais pirksts*; *muca* (Limbažos); *taūkainais*² [pirksts] (Limbažos); *mīlā, labā māte* (Gr 119); *nabadzīņš* (Kalnciemā); *tēvainis* (Valmierā); sal. *tēvs*; *tēvs* (Limbažos); *sūkājamais pirksts* (Valmierā); *lielais*² *dīņķis*² (Jēkabpilī); *dīņķis* no vidus lejasvācu *dink* (EH I 321); *īsais*² *kaflsons*² (Limbažos pēc V. Singajevskas tēlotā skatuves varoņa).

Otrais pirksts

Vairāk izplatītie otra pirksta nosaukumi ir *rādītājs*, *rādītāja pirksts* vai *rādītājpirksts*, kas liet. *ródomasis piřstas*, krievu *указательный палец*, vācu *der Zeigefinger*, poļu *palec wskazujący*, ig. *nāitus-sōrm* (W 1077 /1189/). Dzirciemā ir lietots *rādītājs pirksts* (DLp IV 92), Bērzpilī un citur *rādāmais pirksts*, Užavā — *rādāmpirksts*, Balvos *rādelis*, Saldū *raugāmais pirksts* (Jrk 43), bet Limbažos jokojot *rādāmais kuōks*² vai *kuōciņš*². Kurzemē otru pirkstu sauc vēl par *priēkšpīrkstu*² (arī Ģeros), sal. senprūšu *prēipīrstans* (daudzsk. ak., E 235), lib. *eddisuorm* (Sj 223), ig. *edi-sōrm* (W 1077 /1189/). Limbažos tas saucas arī *vidējmazais*. Ļoti pazīstami vispār Kurzemē, Zemgalē, Vidzemē un Latgales ziemeļos ir jokojot vai bērnu valodā lietotie saliktenī ar vārdu *krējums*, arī *piens*, *puods* pirmajā daļā un *-laizis*, *-laiža* otrajā daļā, kas salīdzināmi ar liet. *laižius*, *smilius* (LKŽ VIII 80), pārgājuši tulkojumā arī lībiešu valodā *pot't'à nùql'iji* „schmantlecker (scherzhafte benennung des zeigefingers)“

(Ket 306a). Ka latviešiem šādi nosaukumi veci, rāda XVIII gs. *podu laižis* (St II 240). Ka arī mūsu dienās turpina rasties jauni nosaukumi, liecina Valmierā reģistrētais saliktenis *naftasurbējs* blakus *degunurķim* un *urķim*.

Otra pirksta nosaukumi, ko lieto jokojojot vai bērnu valodā:

-*krāisa*² (*piena*- Balvos), sal. *kraistīt* 'krējuot'; -*laišķis* (*kreima*-, *kreim*-, *krējuma*-, *krejum*-, *krējum*-, *puoda*-), sal. -*laizis*; *laišņa* (*kreima*-), sal. -*laizis*; -*laiza* (*kreima*-, *kreim*-, *krejum*-, *krējum*-); -*laizis* (-*kreima*-, *kreim*-, *kreimu*-, *krejum*-, *krējum*-, *puod*-, *puodu*-), atvasinājums no *laizīt*; *laizītājs* (*krējuma*-, *piena*-); -*laizītis* (*kreim*-); *laiža* (*kreima*-, *kreim*-, *kreimu*-, *krējuma*-, *krējum*-, *krejum*-, *krēma*-, *piena*-, *puoda*-, *puod*-, *puodiņ*-, *puodu*-, *trauk*-), sal. *laizis*; -*laižis*, (*puoda*-), sal. *laizis*, *laiža*; -*laižģis* (*krējuma*-), sal. *laizis*; -*laižka* (*krējuma*-, *krējum*-, *krējumu*-, *piena*-, *puoda*-), sal. *laizis*; -*licis* (*kreim*-), sal. -*liķis*, -*lišķis*; -*likšķis* (*kreima*-), sal. -*lišķis* < *likšķēt* 'laizīt'; -*likētājs* (*kreim*-) -atvasinājums no ģermānisma *likēt*, sal. -*liķis*; -*liķis* (*puod*-) < viduslejasvācu *lickerer* „der da leckt“ (Sch II 686); -*lišķis* (*kreima*-, *kreim*-, *krejuma*-, *krējuma*-, *krējum*-); — atvasinājums no *lišķēt* 'laizīt'; -*lizģis* (*piena*-) — atvasinājums no *lizguot* 'laizīt'; -*ližģa* (*piena*-), sal. *lizģis*, *laizīt*; -*ližģis*, *ližģis*-, sal. *lizģis*, *laizīt*; *maņņa putriņa* (Limbažos); -*našķētājs* (*zaptu*-) < *našķēt* 'garšot, mieloties'; -*rijējs* (*sviestu*-) < < *rīt*; -*sēdis* (*puod*-) < *sēdēt*; *slaucītājs* (Kalnciemā) < *slaucīt*; *tīnītis* (*krējum*-), sal. *tīnis* 'muca'; -*zaglis* (*krējuma*- Balvos); *āmurs* (Valmierā); *bakstāmais* (*acu*-) < < *bakstīt*; *karaliena* (Valmierā); *kasīklis* (Valmierā) < *kasīt*; *kaūslis* (Jaunburtiekos); -*rakarīs* (*ausu*-) < *rakāt*; *urbjamais pirksts*, -*urbis*² (*naftas*- Dreiliņos), -*urbējs* (*naftas*- Valmierā) < *urbt*; *urķis* (Valmierā), -*urķis* (*degun*-), sal. *urbis*.

Trešais pirksts

Trešā pirksta parastais nosaukums tagad ir vidējais pirksts, krievu *средний палец*, poļu *palec średni*, vācu *der mittlere Finger*, ig. *keskmīne sōrm* (W 1077 /1189/), līb. *suđami suorm* (Sj 108), *sidāmi suor'm* (Ket 390 a) arī aizguvums no latviešiem — *vīdi sorm* (Lielirbē), sal. vēl „uz vidus pirksta“ (Birznieks 259, Ēvelē DLp IV 154). Plašāk lietoti arī nosaukumi *garais pirksts* vai liēlais pirksts, ko var salīdzināt ar liet. *didysis pirštas* vai tikai *didysis* un ig. *sūr sōrm* (W 1077/1189/). Ar adjektīviem *garš* vai *liels* darināta liela daļa vārdkopu — pirkstu nosaukumu bērnu valodā piem.: *garais mērs*, *garais ziemelis*, *garais* vai *lielais pintiķis*. Ir nosaukumi, kas nāk no bērnu pasaku pasaules, piem.: *karalis*, *milzis*, *garais velns*. Raksturīgs klaūšu laiku dzīves liecinieks ir no XVIII gs. saglabājies vidējā pirksta nosaukums *garais kāķis*, tas ir: soda, kauna stabs. Vairums reģistrēto vidējā pirksta nosaukumu gan, liekas, jaunāki veidojumi.

Trešā pirksta nosaukumi bērnu valodā un jokojojoties: *garais aūsainis*² (Limbažos); *garais dēls*² (Limbažos); *eņģelis*, *garais eņģelis*, *garais eņģelītis* (Limbažos); *gar iņcis*, *gariņcītis* (Lielirbē); *garais juņga* (Cēsīs) < *juņga* 'zēns' (no vācu *Junge*);

kaķaste (Valmierā); *garais kāķis* (St II 240) < *kāķis* „der Pranger, Schandpfahl“ (ME II 190); *karalis* (Valmierā); *kaŗtupelis*² (Rūjienā); *kāŗtiņš*² (Limbažos); *likais* [*pirksts*] (Valmierā); *māmiņa* (Jaunburtniekos); *māsa* (Limbažos); *māte* (Valmierā); *garais mērs* (Krapē) *mēru pirksts* (Rencenos F 752, 2024); *milzis* (Zālītē); *garais mīncis* (Cesvainē) < *mīncis* ‘kaķis’; *naūdas pirksts* (Valmierā); *garais pāķis* (Valmierā) < *pāķis* ‘laucinieks’; *garais peders* (Rencēnos F 756, 2173) < *pedere* ‘atspere’; *garā piņdzele* (Valmierā) < *piņdzele* ‘ota; neveikla sieviete’; *piņtīķis* (Iļģuciemā), *garais pintīķis*² (Secē), *lielais*² *pintīķis*² (Lejasciemā) < *piņtīķis* „ein Laffe, ein dummer Junge“ (ME III 221); *garais puōdiņš*² (Limbažos); *reņnais piŗksts*² (Limbažos); *sniēga*² *vīrs* (Limbažos); *spēķa*² *vīrs* (Limbažos); *garais striķis* (Balvos) < *striķis* ‘virve’; *tētis* (Valmierā); *garais veļns* (Alojā); *vidišķis pirksts* (ST II 240); *vidpiŗksts*² (Piltēnē); *visgarais* [*pirksts*] (Valmierā), *visgarāķais pirksts*² (Balvos); *zaķa spruņģulis* (Valmierā); *garais ziemelis*² (Balvos).

Ceturtais pirksts

Ceturtajam pirkstam vissenāk laikam nav bijis sava nosaukuma, un tas bijis bezvārdis, līdzīgi liet. *bevaŗdis*, krievu *безыменный палец*, līb. *ni'mttimi suŗ'm* (Ket 390b), ig. *nimitissōŗm* (W 1077/1189/), somu *nimetön sormi* (Ket 248a). Populārākais ceturta pirksta nosaukums (arī literatūrā) ir *zēltnesis*, jo šai pirkstā parasti nēsā gredzenu – laulības simbolu. Vācu valodā pirksts saucas *Goldfinger* vai *Ringfinger*, poļu valoda – *palec pierścionkowy*, ig. *kuldsōŗ'm* (kuld ‘zelts’), līb. *e' bdāķ-kāndaji* „Silberträger“ (Ket 50a), sal. vēl liet. izloksņu *žiedo piŗštas*.

Tautā izplatīta virkne nosaukumu, kas pa lielākajai daļai veidoti kā salikteņi ar dārgmetālu nosaukumiem salikteņa pirmajā daļā, bet otrajā daļā tiem pievienoti vārdi: *-pirksts*, *-gredzens*, *-riņķis*, *-kalējs*, *-kalis*, *-nēsātājs*, *-nesējs*, *-nesis*, *-racējs*, *-racis* u. c. Ir sastopami kā nosaukumi arī atvasinājumi no vārda *zēlts* ar dažādām izskaņām. Pats jaunākais pirksta nosaukuma darinājums ir *dziņtarnesējs*, kas pilnīgi atbilst reālijai, jo modernajos gredzenos ir iestiprināti dizegan lieli dzintara gabaliņi.

Dažādos novados ir sastopami dažādi ceturta pirksta nosaukumi: *dārgumnesis*² (Limbažos); *dimantkalējs* (Rencēnos F 755, 2167); *dziņtarnesējs* (Limbažos); *grēdzenesējs* (Limbažos), *grēdzenesis* (Dreiliņos); *grēdzena pirksts* (Saldū EH II 236), *grēdzenpiŗksts*² (Ārlavā); *gredzentiņš* (Limbažos); *jaūnaūddenīte*, *jaūnaūgušais* (Valmierā); *kruōņa pirksts* (Zaubē), *kruōņanesējs* (Zālītē); *krūonītis*² (Lubānā) < *kruōnis* ‘vainags’; *laīmnesis* (Valmierā); *laūlības riņķis* (Rucavā); *maņtainis* (Valmierā) < < *maņta*; *maņtkārīgais* [*pirksts*] (Valmierā); *maņtnesis* (Valmierā); *maņtnieks* (Umurgā); *maņtraūsis*², *maņtraūsītis*² (Limbažos); *maņtzinis* (Limbažos); *minītis* (Rūjienā) < *minēt*; *pērlītis* (Kūdumā (EH II 228) < *pērle*; *pērnītis* [-n- < -l- ?] (Kūdumā), sal.

pērlītis; *riņķa pirksts* (Rencēnos F 752, 2024) < *riņķis* 'gredzens'; *sidrabgals* (Valmierā); *sidrabkalējs* (Tūjā); *sidrabnesējs* (Basos); *sitamais* (Valmierā); *stīpnesis*² (Mālpupē); *strādnieciņš* (Kalnciemā); *sudrabkalējs* (Limbažos), *sudrabkalis* (Staicelē); *zēlt(a)diŗša*² (Duntē ME IV 705); *zēlta*² *gredzentiņš* (Džūkstē); *zēlta kalējs* (Zaubē), *zēltkalējs*² (Limbažos, Tosmarē); *zēltkalis* (Dikļos), *zēltkalis*² (*Mazgramzdā*), *zēltkalītis*² (Limbažos); *zēltakaste*² (Limbažos); *zēltkrājis* (Limbažos); *zēlta*² *nags* (Balvos) < *nags* 'pirksts'; *zēlta*² *nēsātājs* (Purmsātos); *zēlta nesējs* (Dzirciemā) DLp IV 92), *zēltnesējs*² (Secē), *zēltanesis*² (Lejasciemā), *zēltnesis* (U 233, Dundagā ME IV 706, Ezera 157 „sūkstī jās par aizlauzto zēltnesā nāgu“), *zēltnesītis*² (Galgauskā); *zēlta pirksts* (St II 240, Lizumā), *zēlta pirkstiņš* (Ēvelē DLp IV 154), *zēltpirkstiņš* (*Jumurdā* F 548, 1443, 6); *zēlta*² *racējs* (Balvos), *zēltracis* (Kalnciemā); *zēlta riņķis* (Rkr III 133, DLp II 188 „šis tas pirksts, kas nēsā dārgumus“, ME III 529, IV 706, Zeibolts 13) „*gredzentiņu ap zēltariņķi grozīdama*“, *zēlta riņķītis* (St II 240), *zēlta riņķītis* (Vecpiebalgā EH II 372), *zēltriņķītis* (Jaunburtniekos); *zēlta*² *zīrnis* (Nautrēnos); *zēltainais*², *zēltainītis*² (Balvos); *zēltenis*² (Rūjienā), *zēltenīte* (Balvos); *zēltenītis*² (Sinolē); *zēltekis* (Iecavā); *zēlteniņš* (St I 259, ME IV 705, Kūdumā EH II 804); *zēlītis* (Kalnciemā); *zēltulītis*² (Vainižos).

Piektais pirksts

Piektā pirksta parastais nosaukums ir mazais pirkstiņš, arī *mazais pirksts*, *mazais*, *maziņais*, *mazakajs pirksts* (St II 240), sal. liet. *mažāsis piŗštas*, *mažiŗkas*, vācu *der kleine Finger*, lat. *digitus minimus* vai *brevissimus*, *digitulus*, ig. *pisīsōrm* (burtiski 'mazais pirksts'), līb. *piŗki suoŗ'm* (Ket 390a).

Tautā bērnu valodā un jokojoties lietoti vēl daudzi piektā pirksta nosaukumi. Tie radušies sakarā ar pielīdzinājumu kam mazam, sīkam pēc apmēra (piem. *bumbulītis*, *mazulītis*, *pundurītis*, *sprīdītis*, *pimberītis*, *pipariņš*, *riekstiņš*, *zēlta zīrnītis*), ar pielīdzinājumu kam dzīvam (piem. *bērniņš*, *draudziņš*, *incītis*, *kaķītis*, *mincītis*, *pin-cītis*, *bizmārīte*, *krupītis*), ar pielīdzinājumu kam garenam (piem. *īleniņš*, *klūdziņa*, *tulpītis*), sakarā ar to, ka ir pēdējais pirksts pēc kartas (piem. *nogālītis*, *pakaŗtecītis*, *pastariņš*, *pedelītis*), un citiem motīviem. Tā kā piektais pirksts ir neliels un tievāks par citiem pirkstiem, tad tam dotie nosaukumi pa lielākai daļai ir atvasinājumi ar deminutīvajām izskaņām *-ītis*, *-īte*, *-iņš*, *-iņa* un savienojumi ar adjektīvu *mazs* (*ari:sīks*) gan vārdkopās, gan salikteņos (piem., *mazbērniņš*) un citādi.

No bērnu rotaļās minētajiem mazā pirkstiņa nosaukumiem atzīmējami: *bērniņš*² (Lubanā), *mazais bērniņš* (DLp II 188, ME I 290, Jaunburtniekos), *mazbērniņš* (Valmierā) < bērns, mīl. v.; *bezdaŗbnieks* (Valmierā); *bizmārīte* (Iecavā) < *bizmārīte* 'mārīte'; mīl. v.; *būmbulītis*² (Balvos) < *buŗbulis*; mīl. v.; *buŗdzenieks* (Valmierā) < *buŗgas*; *cīmcītis* (Balvos); sal. (?) *cīnkuris*, *cīmburis* „ein Humpel“ (ME I 383–384, *cimulis* „Ackerscholle“ (ME I 384) vai *ciŗca* „das Bein“ (EH I

272); mīl. v.; *mazais draūdziņš*² (Ulmalē), *mazais draudzīts* (Rkr III 130) < *drāugs*; *endzeliņš* (Ļaudonā Rkr XV 115, ME I 570); *eņģelis* (Limbažos), *mazais eņģelis* (Limbažos), *svētais eņģelis* (Valmierā), *eņģeļdēliņš*² (Limbažos), *eņģeļpirkstiņš* (Valmierā), *eņģelītis* (ME I 570, Vainižos, Vestienā), *mazais eņģelītis* (Rubenē), *zēlta eņģelītis* (Valmierā) < *eņģelis* (Valmierā); *maza ģintenīte* (St II 241) < *ģinte* (Kaldabruņā „Teilhaber in der Bienenzucht, ein guter Bekannter, zu dem man geschäftliche Beziehungen hat“ EH I 427); *ikstenis* (Valmierā) < *īkstis* ‘īkšķis’; *īkstītis* (Zaubē), *mazais īkstītis*² (Limbažos) < *īkstis* ‘īkšķis’; *mazais īkšķītis* (Secē) < < *īkšķis*; *mazais ikucis* (Umurgā), *ikucītis* (Alūksnē) < *ikucis* ‘īkšķis’; *ilens*², *ilins*², *mazais ilins*² (Balvos), *ileniņš* (Valmierā); *incītis* (Lizumā), *inčelis* (Lielirbē) < *iñcis* ‘kaķis’; mīl. v.; *kaķītis* (Dzelzavā F 505, 1355, 3) < *kaķis*; mīl. v.; *kikirītis* (Gr. 119); sal. *ķikurītis*, *ķikerītis*; *kīncītis*² (Bērzaunē), sal. *kicītis* Zvirgzdenē „die Katze“ (EH I 607) un *ķīncītis*²; mīl. v.; *māsu klāusītājs* (Valmierā) < *klāusīt*; *klūdziņa*, *klūdziņš* (Limbažos) < *klūga*; *knēvelītis*² (Madonā) < *knēvelis*; *knibelītis* (Dzelzavā F 572, 1646), sal. *knibelītis* „ein kleines Endchen Brot“ (ME II 245); *knibulītis*; *knibulītis* (Bejā) < *knibulis* „ein Kleiner“ (Drustos), „Auch als Kosewort“ (ME II 246); *knibucītis* (Gr 119); sal. *knibucis* (Tirzā) „ein kleines Kind“ (EH I 630); *knipucis* (Balvos), *knipucītis* (Sarkaņos); sal. *knipucītis* (Vecpiebalgā) „ein wenig, ein kleines Stückchen“ (EH II 631); *knīvelītis* (Cesvainē F 552, 1480, 6), sal. *knīvelīte* (ME II 248), *knīveris* (Vidrižos) „ein kleiner Knabe, ein Knirps“ (EH I 632), *knēvelītis*² (Madonā); *sīkais*² *krupītis* (Limbažos) < *krupis* „auf kleine Menschen bezogen“ (ME II 287); *ķikucītis* (Balvos), sal. *ikucis* ‘īkšķis’, *ķikurītis*; mīl. v.: *ķikurītis*, *mazais ķikurītis* (Balvos) < *ķikuris* „ein kleines, junges Lebewesen; auch Kosenamen für kleine Kinder“ (Alūksnē), arī *ķikurītis* (ME II 379), *ķikurigū* ‘gaiļa dziesmas atdarin’, ig. *k’ikas* ‘gailis’; *ķikerītis* (Balvos), sal. *ķikurītis*, *ķikerītis* „Beiname des Hahnes“ (ME II 379); mīl. v.: *ķīķītis* (Cesvainē F 549, 1453, 15), sal. *ķīķis* ‘druscīņa’ „ein Tabakswisch hinter dem Zahn (EH I 702), *ķikerītis*, *ķikurītis*; mīl. v.; *mazais ķipars* (Limbažos); *luteklītis* (Rūjienā) < *luteklis*, mīl. v.; *māsu klāusītājs* (Valmierā); *mazulis* (Mazsalacā ME II 575), *mazulītis* (Limbažos) < *mazs*, sal. liet. *mažēlis*, *mažiulis*, *mažulis*, *mažūtis* (LKŽ VII 968, 973, 976, 979); *mikacītis* (Kārsavā ME II 625) < *mikāt* „liebend knutschen“ (ME II 625); mīl. v.: *mincītis* (Dzelzavā F 565, 1355, 3) < *miñcis* ‘kaķis’; mīl. v.: *nibulītis* (Gr 119), sal. *ņibulis*; *nuogalis*, mīl. v.: *nuogalītis* (Raņķos Rkr XVII 32, ME II 783); *nogalis* „mazais rokas pirksts“ (V 243), *mazais nuogalītis* (Sakā) < *nuo* + *gals*; *ņibulis* (Balvos), *mazais ņibulis* (Kalnciemā) < *ņibēt* „wimmeln“ (ME II 902), sal. *ņiburis*; *ņiburis* (Alūksnē Rkr XV 128, ME II 902), *mazais ņiburiņš* (Balvos) < *ņibēt*, sal. *ņibulis*, *knibulītis*, mīl. v.; *ņigulis* (Tilzā), sal. *ņibulis*; *pakaļtecis*, *pakaļtecītis* (Piltenē) < *pakaļ* + *tecēt*; *mazais pastariņš* (Rencēnos F 757, 2178), *pastariņš* (Kalnciemā), *pastarītis* (Aizputē) < < *pastars* ‘pēdējs’; *pedelītis* (Mālpupē) < *pedelis* „das zuletzt geborene Kind“ (ME

III 191); *piksītis* (Balvos), sal. *pikusītis* un *piksis* „ein kleiner Hund“ (EH II 231); *pikusītis* (Jaunlaicēnē DLp I 95, EH II 231), sal. ig. *pisuketiiu* (S 290) ‘mazais pirkstiņš’, *pisike* ‘mazs’, *pākā-pikulane* – *pikulane*, ģen. *pikulaze* „Zwerg, Däumling“ (W 814/899/); *pikuziņš* (Gr 119), sal. *pikusītis*, *pikuzis* „ein ziemlich kleines Stückchen“ (Saldū EH II 231); *pilpītis* (Ģeros) < ig. *pilbas*, ģen. *pilpa* „Splitter, Stäbchen, Schindel“ (W 815/899/), demin. *pilpakene* (W 818/903/); *pimberītis*² (Viesienā) < *piņberis*: *mazais piņpulītis* (Bruknā) < *piņpis* (ME III 218); *pincis*² (Balvos), *pincītis*² (Liezērē, Bērzaunē), *piņcis* ‘kaķis’; mīl. v.: *mazais pinku ancītis* (Kalnciemā) < *piņkas*; *piņtikis* (Rūjienā), *mazais piņtikis*² (Sinolē), *piņtikītis* (Dolē); *piņkītis*² (Viesītē), sal. *piņkuoties* „sich mit geringfügigen Dingen abgeben“ (EH II 235); *mazais pipariņš* (Limbažos) < *pipars*; *pīpiņš* (Jaunlaicēnē, DLp I 95, ME III 233) < *pīpe*, *pīpis*; *priņcesīte* (Valmierā) < *priņcese*; *puņdurs*, *puņdurītis* (Valmierā); *pupucītis* (Sarkaņos) < *pupucis* „etwas Kleines, ein Mensch von kleinem Wuchs, ein Knirps“ (ME III 415), mīl. v.; *riekstiņš* (Gr 119) < *riēksts*; *sīkais*² [pirksts] (Alojā); *skripts-tiņš*² (Aknistē EH II 511) < *skripts* „Schrapmesser“ (ME III 896); *sprīdītis* (Limbažos); *mazais sucītis* (Zaubē), sal. **sucinat* = *sūkāt* (ME III 1113); *tiļkulītis* (Ģeros) < *tiļka* „der Eiszapfen (ME IV 188); *tulpītis* (Rūjienā), sal. *stulps* „der Pfosten“ (ME III 1104), *tulpiņš* „ein Holzpflock“ (ME IV 259), ig. *tulp* „Pfosten“ (W 1219/1348/); igauņu valodas ietekmē zudis sākuma līdzskanis *s*; *zēlta*² *ziņnītis*, *zēltziņnītis*² (Limbažos) < *ziņnis*; *zēsērītis* (Bērzaunē) < *zēsēris* „ein ausgelassener (kleiner) Junge“ (ME IV 714); *zizlītis* (Rūjienā) < *zizlis*; *zīzulītis* (Dikļos), sal. *zīža* „ein Muttersöhnchen“ (ME IV 737).

Personu vārdi kā pirkstu nosaukumi

Paradums dot rokas pirkstiem – vienam vai vairākiem – personu vārdus nav jauns, vismaz ne vēlāks par XVIII gs., kad tas atrodams dokumentēts G. F. Stendera leksikonā. Tur kā jokojot lietojams vidējā pirksta nosaukums minēts *gaja Māre* (St II 240). Māres vārda rakstījums ar lielu burtu norāda, ka domāts personas vārds, jo substantīvus Stenders savās vārdnīcās raksta ar mazu sākuma burtu. Vidējā pirksta nosaukums *gaja Māra* ir uzrakstīts Vecpiebalgā (EH I 793), Valmierā, *gaja Māre* (EH I 792), *gaṛā Mārīte* Jaunburtniekos, *gaja Mare* Bērzaunē, Rūjienā u. c. V 243 ir mazā pirkstiņa nosaukumi *nogalis* un *ansiņš*, arī G. Bražes vārdnīcā ir *ansiņš* ar piebildi „in der Kindersprache“ (Deutsch-lettisches Wörterbuch... von Gustav Braſche, Riga u. Leipzig, 1880, 286). Līdzīgi (W 35/39/): *pizike Hants*, *wähe Hants*, *weike Hantz*. Plaši pazīstams latviešiem ir vidējā pirksta nosaukums *garais indriķis* (ME I 607), kam atbilst igauņu *pitk Hiņdrik* (W 121/133/). Kurzemnieku *dižais indriķis* līdzināms ar ig. *sūr Hiņdrik*, bet Umurgas *mazais indriķis* ar ig. *weikene Hiņdrik* (W 121/133/), kas ir mazā pirkstiņa nosaukums. Šādu pirkstu nosaukumu

nav lietuviešiem un krieviem, bet latviešiem populāri. Iespējams, ka pirkstu rotaļu izveidē ar personu vārdiem zināma ierosme bijusi tautas medicīnai, pēc kuras bija jādod vārds ievainotam pirkstam, lai tas ātrāk sadzītu (Bur. v.236). Parasti personu vārdi doti vidējam pirkstam un mazajam pirkstiņam. Vārdam pa lielākajai daļai pievienots raksturojošs adjektīvs: *garais, īsais, lielais, dižais, mazais, sīkais, resnais, slaidais, vidējais, likais, vecais, svētais, melnais*. Ir izveidojušies arī salikteņi ar adjektīvu pirmajā daļā, piem.: *dižandrējs* (EH I 324), *dižindriķis* (Dundagā EH I 324), *garpēteris* (ME I 607, Sinolē), *mazansis* (Dundagā), *mazansiņš* (Lubezerē), *mazjānis* (Dundagā ME II 573).

Pirkstu nosaukumiem ir izmantoti vīriešu vārdi: *Ābrams, Ancis, Ansis, Andrējs, Benjamiņš, Indriķis, Jānis, Jancis, Jēcis, Ješka, Juokums, Mārcis, Mārča, Mārtiņš, Matīss, Mikus, Miķelis, Pēcis, Pēteris, Pidriķis, Sīmanis, Tancis*. Ar pamazinājām izskaņām, apzīmējot mazo pirkstiņu, lietoti atvasinājumi: *Ancītis, Ansiņš, Ansītis, Davidiņš, Jānelis, Jānītis, Jurītis, Maksītis, Mikucītis, Miķelītis, Peksītis, Pēterītis, Pitriķītis, Sīmanītis*. Sieviešu vārdu pirkstu nosaukumos ir izmantoti mazāk, kas izskaidrojams ar to, ka pats pirksts jau ir vīriešu dzimtes. Ir *Berta, Līze, Mādža, Māra, Mare, Māre, Mārīte, Marija, Māša, Māža, Marieta, Māriete*, kas savienojumā ar adjektīvu *garā* parasti attiecināti uz vidējo pirkstu. Pirkstu nosaukumi glabā vecos tradicionālos personu vārdus, pēc kuriem spriežams, ka tie arī senāk doti, ne tagad.

*

* *

Vecākās pirkstu nosaukumu grupas ir vārdkopas ar noteiktajiem adjektīviem pirmajā daļā un vārdu *pirksts* otrajā daļā un salikteņi ar vārdiem *-bunga, -laiža, -nesis* otrajā daļā. Plaši izvērsies paņēmiens dot pirkstiem kā vārdus pazīstamus substantīvus, kas pēc formas, apmēra, īpašībām, attieksmēm, kā arī pēc dažādiem citiem motīviem saistās ar pirkstiem. Tradīcija nosaukt pirkstus personu vārdos bērnu valodā pārnākusi no tautas medicīnas, kurā ar kāda personas vārdu došanu vainotajam pirkstam cerēja aizdot projām arī pašu vainu. Rotaļīgo pirkstu nosaukumu skaits latviešu valodā, kas pierakstīti, jau sasniedz pustūkstoti. Mazākiem bērniem arī mūsu dienās patiek rotaļas ar pirkstiem. Dažs nosaukums rodas arī no jauna. Salīdzinājumā ar vecākiem vārdu pierakstiem konstatējams, ka daudzi nosaukumi, kas tagad dzirdēti tikai vienā vietā, ir jau pirms gadiem uzrakstīti pavisam citā vietā. Pirkstu nosaukumos parādās arī aizguvumi no citām valodām, piemēram, no lietuviešu – *ģintene, nīškis*, no krievu valodas – *pintiķis*, no viduslejasvācu valodas – *bunga, liķis*, no vācu valodas – *knīķis, riņķis*, no igauņu valodas – *-kuks, pilpītis* un citi.

Pirkstu nosaukumu izveidē latviešiem ir tuvaki un ciešaiki sakari ar igauņu valodu un vācu valodu.

Avotu apzīmējumi tekstā

- AM — A. Ancelāne, Miklas, Rīgā, 1969.
- Birznieks — E. Birznieks-Upītis, Kopoti raksti, I, Rīgā, 1960.
- Bur. v. — K. Straubergs, Latviešu burāmie vārdi, I, Rīgā, 1939.
- DLp — Etnogrāfiskas fiņas par latveeſcheem, — „Deenas Lapas“ peelikums, I–IV, Rīgā, 1891–1894.
- E. — J. Endzelīns, Senprūšu valoda, Rīgā, 1943.
- EH — J. Endzelīns un E. Hauzenberga, Papildinājumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai, I–II, Rīgā, 1934–1946.
- Ezera — R. Ezera, Un ceļš vel kūp, Rīgā, 1961.
- F — Folkloras materiālu krājums rokrakstā „Bernu dziesmas“ (sākot ar 1922 gadu), kas glabājas ZA Valodas un literatūras institūta Folkloras sektorā. [Skaičiai rodo invent. numerī — *Red.*]
- Fraenkel LEW — E. Fraenkel, Litauisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg–Göttingen, 1962.
- Gr — V. Greble, Latviešu bērnu folklorā, — Folkloras institūta raksti, I, Rīgā, 1950.
- ig. — igauņu
- Jrk — Jelgavas Latveeſchu Beedribas Rakſtneezības Nodaļas rakſtu krahjums, VI, — Jelgavā, 1901.
- Ket — L. Kettunen, Livisches Wörterbuch, Helsinki, 1938.
- lib. — libiešu
- liet. — lietuviešu
- LKŽ — Lietuvių kalbos žodynas, I–VIII, Vilnius, 1941–1970.
- ME — K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīca, Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns, I–IV, Rīgā, 1923–1932.
- Rkr — Rakstu krahjums, isdots no Rihgas Latveeſchu beedribas Sinatnības komisijas, I–XX, Rihgā, 1876–1930.
- S — A. Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat, I, Stockholm, 1958.
- Sj — J. A. Sjögren's, Livisch-deutsches und deutsch-livisches Wörterbuch... bearbeitet von F. J. Wiedemann, St. Petersburg, 1861.
- Sch — Dr. Karl Schiller und Dr. August Lübben, Mittelnieder-deutsches Wörterbuch, I–VI, Münster in Westf.
- St — G. F. Stender, Lettisches Lexicon, Mitau, I–II, 1789.
- U — C. C. Ulmann, Lettiſches Wörterbuch, I, Lettiſch-deutiſches Wörterbuch, Riga, 1872.
- V — Русско-латышско-немецкий словарь, изданный Министерством народного просвещения, Москва, 1872.
- W — F. J. Wiedemann, Estnisch-deutsches Wörterbuch, Dorpat, 1923.
- Zeibolts — Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, Rīgā, 1956.

НАЗВАНИЯ ПАЛЬЦЕВ В ЛАТЫШСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В статье приводятся около 500 различных названий пальцев руки, бытующих в латышском литературном языке (чаще всего разговорном и детском), в его говорах, в древних письменных памятниках, в трудах писателей и в др. источниках. Большая часть материала собрана самим автором в 1951—1971 гг.

Приводимый в статье материал сравнивается с соответствующими названиями пальцев родственных (литовского, древнепрусского) и соседних (эстонского, немецкого, русского и др.) языков, указывается на их заимствование.

В статье предполагается, что в отношении названий пальцев латышский язык имеет более близкие связи с эстонским и немецким языками.